

Л 2005

6025 К

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН

СӘКЕН

КӨП ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ

СЕЙФУЛЛИН

1

Тар жол, тайғақ кешу
Роман-эссе
(1927)

Алматы
ҚАЗЫҒҰРТ
2004

821.512.122 Сейфуллин С. 2

ББК 84 Қаз 7-44

С 32

Қазақстан Республикасы
Ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылды

Редакциялық алқа:

С. Абдрахманов, Ә. Асқаров, Р. Асылбекқызы,
К. Ахмет, С. Жалмағанбетқызы, Т. Кәкішұлы, Т. Көпбаев,
С. О. Сейфуллин, С. Тұрғынбеков.

Құрастырушылар:

Тұрсынбек Кәкішұлы,

Қазақстан Республикасы ғылымына еңбек сіңірген қайраткер,
профессор.

Күләш Садыққызы Ахмет,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

С 32 Сейфуллин Сәкен

Көп томдық шығармалар жинағы. — Алматы:
«Қазығұрт» баспасы, 2004. 1. Т. Тар жол, тайғақ кешу.
1927. Роман-эссе. — 456 бет.

ISBN 9965-22-001-8

Қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі, төңкерісшіл акын Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы — кешегі дауылды кезеңнің бейнесін бар бояу-нәрімен кейінгі ұрпаққа жеткізген деректі, мемуарлық кең тынысты шығарма. Автор өз көзімен көрген, өзі бел ортасында араласып жүрген тарихи оқиғаларды суреттей отырып, жана өмір жолында жан аямай күрескен коммунистердің қаһарман бейнесін сомдайды. Мұнда «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінің 1927 жылғы, яғни бірінші басылымы еніп отыр.

Кітап көпшілік оқырманға арналған.

ББК 84 Қаз 7-44

С 4702250201-002
482(05) — 04

ISBN 9965-22-000-x
ISBN 9965-22-001-8 (том 1)

© «Қазығұрт» баспасы, 2004

ДАУЫЛПАЗ

Қазақ еліне тәуелсіздік келгеннен бері талай игі істер жасалып жатыр. Соның ең негізгілерінің бірі — рухани байлығымызды жаңаша бағамдау. Бұл қазақ халқының тарихына, мәдениетіне, әдебиетіне, өнеріне, ән-күйіне, тұрмыс-тіршілігіндегі әрқилы машықтары мен тәлім-тәрбие саласындағы үлгі-өнегесіне, не керек, бір сөзбен айтқанда, рухани әлеміне жаңа заман биігінен қарап, салыстыра зерттеу, дәстүрдің озығы мен тозығын айқындап, өркениетіміздің бұрмаланбаған келбетін, лайланбаған кәусәр ойын сол қалпында жеткізу, жалғандыққа ұрынбаған шын табиғатын таныту мақсатынан туып отыр.

Қазақтың «Өнер алды — қызыл тіл» деген мақалы жөнінде кенес тұсында жасырып, қазір ашық айтып келе жатқан бір ойым бар: ол «Қазақ үшін сөз — материалдық байлық» деген пікір. Қазір де бұған қосылмайтындар табылар, сонда да осы пікірімді түсіндіре кеткенімнің артықтығы жоқ.

Әдетте материалдық байлық дегенді қолмен ұстап, көзбен көретін дүние деп есептейміз де, әр елдің интеллектуалдық (зиялылық) паркын зәулім сарайлар, көркейген қала, салынған жол, не керек, өмірде нақты қолданатын заттарға қарап бағалап, мәдениетінің өскен-өспегендігіне соған қарап баға беру әдетке айналған, әлі де одан ұзап кете қойған жоқпыз.

Марксизмнің материалистік теориясы көшпенділердің мәдениеті бар деп танымағандықтан, көшіп-қонып жүріп өмір сүрген халықтарды тағылық жайлаған ел, мекен деп білді. Оған В. И. Лениннің қазақ сахарасы туралы: «Карандаршы, мына далиған далада жабайылық, нағыз тағылық жайлаған ғой», — деп нығарлап айтқаны осының нақты мысалы.

Осындай тұжырымдарға сеніп, біз өзіміздің елдік намысымызды да, өрелі ойымызды да тапталдық. Міне, сондай уақытта «сөз — материалдық байлық» дегенді ашық айту қиын болуының үстіне қауіпті де еді. Қазақ даласына әлдеқалай саяхаттап келгендер болсын, не қазақ даласының нәрін сормақ ниетпен келсін, не қазақты өзінің құлына айналдырғысы келген отаршылдар болсын, әйтеуір рухын езіп, жан дүниесін жүдетіп, орыс халқының санын көбейту саясатын жүргізгендер алаш ұлдарын тең көрмесі былай тұрсын, оның ұнжырғасын түсіріп, меселін басу үшін түрлі «хикаяларды» ойлап шығарды, халықтығымызға қауіп төндірді. Тарихымызды өздерінің ойына ылайықтап жазып, өз білгендерін істеді.

1974 жылы 25 шілде күні Ғабит Мүсіреповпен магнитофон арқылы сұхбат өткізгенімде, бір керемет ой айтты: «Орыс патшасы бізді сырттан иемденгеніне мәз болушы еді, ал советтер бізді іштен алып кетті ғой», — деген сон, алаш қайраткерлеріне байланысты сұрақтарымды әдейі қоюлатып, әлгі ойына тізгін тастағанымда: «Патшалық құрылыс тұсында казак даласы өзінің мәдениеті, әдебиеті, тұрмысы окшаулықта болды. Демек, бұл елдің ішкі дүниесінің жасырынып жатқан жері болған» (Т. Кәкішев. «Ескірмейді естелік», 1994. 290-291-беттер) дегені әсіресе сөз өнеріне тікелей қатысты болса керек. Сонда Ғабеннің «Дүниеде бір ой айтылуы қиын, айтылған ой өлмейді» (293) дегеніне бақсақ, «сөз — материалдық байлық» деген пікірдің шындыққа жақын екендігіне шүбә болмасқа керек. Қазактың өлмейтін ойды көп айта білгені сөзінен анық көрінеді.

Құдай казакка басқаны бермесе де, сөзді берудей-ақ беріп баққан. Сөзбен бар жағдайдың жөнін келтіре аламыз. Сөзбен қайғылыны жұбатқанбыз, ердің құнын шешкенбіз, қуаныш-шаттығымызды аспандатқанбыз. Сөзбен зәулім қалалар мен салтанатты сарайларды салғанбыз. Сөзбен уанғанбыз, сөзбен қуанғанбыз. Ұлттың рухына қажеттінің бәрін сөзден тапқанбыз. Сондықтан, казак пен сөздің кіндігі бір. Осындай күдіретке көтерілген сөз өнерімізді, соны жасаушыларды қадірлей білмесек, онда біз дүниедегіні парықтау қабілетінен айырыламыз, тарихтан үміт ете алмаймыз.

Оның шет жағасы шығып та жатыр. Өзіне дейін өзгелер де өмір сүргенін аңғармайтын, өз айтқанынан басқаны түкке тұрмайды деп білетін «данышпандар» шыға бастаған уақытта, тарихи қайраткерлердің қайсысы болса да сасық көкіректен «сыбағасын алып» таяқ жейді екен. Оған басқаларды былай қойғанда өнгені емес, сөзді білетін шығар деп ойлайтын Мұхтар Мағауиннің бес кітаптан тұрмақ «Мен» хамсасы және оған байланысты «Егемен Қазақстан» мен «Қазақ әдебиеті» газеттерінде жазылып жатқандар, жұмсарта айтқанда, өншейінгі о жарлықтың көрінісі. Әрбір қайраткердің ісі өзінен кейінгілердің бүгінгі түсінігімен емес, өзіне дейінгілерге карағанда не тындырғанымен, өзі өмір сүрген заман түсінігімен бағаланатынын ұқлау, әрине, білгеннің ісі емес. «Менің кім екенімді бүкіл казак халқы біледі» деп ойлайтыны Мұхтардың аузынан шықпағаны жөн еді. Мұндай ауру казір бүкіл әдебиет әлемін жаулап барады. Баяғыда жалғыз Белгібай ағамызды білуші едік, енді оның баласы түгіл, немере-шөберелері шыға бастапты. Сәкендердің «сырты ғана жылтыраған, күр кеуде. Сірә іші әнтек қуыс. Басы да қуыс» екендігін өздеріне салыстыра карап анықтайтындар шығуда. Бұған әлеуметтік тосқауыл болмаса, казак әдебиеті мен мәдениеті шынында да қуыс кеуделерге толып кетер...

Керуеннің көше берерін «Қазығұрт» баспасы казак акын-жазушыларының көп томдықтарын шығару үрдісімен-ақ аңғартып жатыр.

2004 жылы, тілейік мейлі, тілемейік мейлі, казак халқының ғана емес, бүкіл дүние жүзінің тарихында керемет үрдіс жасап, адамзат дамуына

талай қиындық пен жақсылықтарды әкелген төңкерістің, соның жырын жырлаған әдебиеттің серкелері Сәкен, Ілияс, Бейімбеттердің 110 жылдығы болады. Өздері өмір сүрген заманнан, өздері орнатқан қоғамнан рахат көре алмай, қорлық-зорлыққа тап болған ұлыларымыздың шығармалар жинақтарын шығару — елдігіміздің үлкен белгісі, санамыздың ұлы қуанышы. Осыған орай олардың кешегі рухын, түсінік-танымын бүгінгі ұрпаққа таныстыратын, сәті түскен кезде көркемдік ләззатына батыратын, ақыл-санасының өсуіне ықпал жасайтын туындылары жарық көрер алдында қалың оқушыға тәуелсіздік әкелген көзқараспен олардың өмір және өнер жолдарын, тарихтағы орындарын жанаша баяндап берген орынды болмақ.

* * *

Қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушы жалынды акын, айбынды күрескер, қоғам қайраткері Сәкен Сейфуллиннің өмір жолы мен өнерпаздығына көз салғанда қазақ тарихының ұлы өзгерістерінің көп қырларын аңғарамыз.

Сарыарканың Ор, Аба таулары мен Есіл, Нұра өзендерін жайлаған саятшы Сейфолланың отбасында 1894 жылы Сәкен жарық дүниеге келген.

Ауыл молдасы Ағашаяқтан сауатын ашқан Сәкен 1905 жылы Нілдіге келіп, орыс-қазақ мектебіне түсіп, 1908 жылы Ақмоладағы екі сыныпты приход школына ауысады. Оны тәмамдағаннан кейін қалалық училищеде оқуын жалғастырады. Ақмоладан да гөрі ірі, өнерлі жерде білім алу қажеттігін сезген соң 1913 жылы Омбының оқытушылар семинариясына көп қиындықпен қабылданады. Осында, ірі қоғам қайраткері Нығмет Нұрмақовпен екі, қазақтың ұлы ақыны Мағжан Жұмабаевпен үш жыл бірге оқиды.

Омбы — Сәкеннің білімін молайтып қана қоймай, оның демократтық көзқарасын қалыптастырған, акындық дарынын ұштаған қала. Қазақ жастарының демеуімен 1914 жылы «Өткен күндер» атты өлеңдер жинағын шығарып, мәдени-ағарту мақсатын көздеген «Бірлік» қоғамы төрағасының орынбасары болады. Омбы жұмыскерлерінің өмірімен танысып, демократ А. Сорокин, революционер жазушы Феоктист Березовскиймен жақын болуы Сәкеннің ағартушы-демократтық көзқарасының өрістей қалыптасуына жағдай жасаса, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы күрес жолын таңдау қажеттігін сездірген.

Омбы полициясының қара тізіміне 1914 жылы іліккен Сәкен өзінің ізін бағып жүрген тыншыларға қарамастан 1916 жылғы санақ алу жұмысына қатысуы, Бұғылы ауылында мектеп ашып, бала оқытуы, Ақпан төңкерісі кезінде қала жатақтарымен тағдыр төлкегін бөлісуге бел байлауы, Ақмолаға келе сала «Жас қазақ» ұйымын ашуы, 1917 жылы «Тіршілік» газетін шығаруы, замана жайын түсіндіруі, Қазан төңкерісін қуанышпен қарсы алып, қалам мен қаруды қатар ұстауы өншейінгі жастық желігі емес еді.

Күрескерлік сананың әсерімен Ақмола совдепінің президиум мүшесі және халық ағарту комиссары болып, төңкерісшіл өлең-жырдың туын көтеріп, таптық сынап танытты. 1918 жылдың маусымында тұтқынға алынып, атаман Анненковтың азап вагонында ажалмен алысуы, асқан ерлік көрсетуі, түрмеден қашып шығып Түркістан өтуі, кеңес өкіметі қайтадан орнағаннан кейін Ақмолаға келіп, әлеуметтік істерге белсене араласуы азамат ақынның өнегелі өмірінің айшықты беттері.

1918 жылы компартия мүшелігіне қабылданған азғана қазақтардың бірі де Сәкен Сейфуллин.

1920 жылы бүкілқазақстандық құрылтай съезіне арнайы шақырылып, Орталық атқару комитеті президиумының мүшесі болды. Оқу халық комиссарының орынбасары, «Еңбекші қазақ» газетінің жауапты редакторы болып жүргенде, 1922 жылы Халық Комиссарлары кеңесінің төрағалығына сайланды.

1922 жыл — қазақ кеңес әдебиетінің олжалы жылы. Сәкеннің 1915 жылдан бері жазып, «Тіршілік» (Ақмола), «Кедей сөзі» (Омбы), «Үшқын», «Еңбек туы», «Еңбекші қазақ» (Орынбор) газеттерінде әр кезде жариялаған өлеңдерінен құралған «Асау тұлпар» жинағы, 1917 жылы жазылып, Ақмола сахнасында қойылған «Бақыт жолына» пьесасы мен тұңғыш революциялық «Қызыл сұңқарлар» (1920 ж.) драмасы, А. Асылбековтың «Біздің де күніміз туды» публицистикасы, М. Әуезовтің «Еңлік — Кебек» трагедиясы мен «Қорғансыздың күні» әңгімесі жеке кітап болып басылып шықты.

Сәкен Сейфуллин 1917 — 1925 жылдар арасында Қазақстан көлемінде өткізілген барлық ірі науқандар, мәнді мәжілістерге, бүкілодақтық съездер мен кеңестерге қатысты. Елді электрлендіру (ГОЭЛРО жоспары) туралы В. И. Ленин баяндамасын өз құлағымен тындап, ұлт республикалары коммунистерінің Мәскеуде өткен кеңестерінде белсенділік танытты.

1924 жылы пролетар көсемі В.И. Ленин дүние салғанда Қазақстан республикасының делегациясын басқарып Мәскеуге барды, қазақ ақындарының ішінен бірінші болып «Қайғылы хабар», «Қаралы күн» өлеңдерін жазды.

1925 жылы Қазақстан пролетар жазушыларының ассоциациясын (ҚазАПП) ұйымдастырып, Қызылордадағы халық ағарту институтының директоры, өлкелік партия комитетінің жанындағы испарттың меңгерушісі болды. 1927 — 1929 жылдары Ташкенттегі қазақ педагогика институтының (Қазпедвуз) директоры қызметін атқарып, 1929 жылы күзде Алматыға зорлықпен шақыртылды. 1930 жылдан 1937 жылға дейін ҚазПИ-де доцент, 1934 жылы Қазақтың коммунистік журналистика институтының профессоры міндетін атқарды.

1927 — 1928 жылдары «Жыл құсы» альманағы мен «Жана әдебиет» журналын шығаруды ұйымдастырып, ұзақ уақыт «Әдебиет майданы» журналының редакторы болды. Әдебиет пен мәдениет ісіне басшылық ететін

талай ұйымдардың жетекші құрамына сайланып, 1934 жылы бірінші Бүкілодақтық жазушылар съезінде айбынды сөз сөйледі. Орыс ақыны А. С. Пушкиннің қаза болуының 100 жылдығын өткізу жөніндегі одақтық комитеттің мүшесі және республикалық комиссияның төрағасы болды.

Сәкен — қоғам, әлеумет істерімен өзінің шығармашылық өнерпаздығын қисынын тауып қабыстыра білген қайраткер. Бүгінгі өмір шындығы, кезең тудырған келелі мәселелер оның ақындық жанарынан сырт қалмай, үнемі көркем сөз өрнегінен көрініс беріп отырды. Қазақ халқының тарихында, әсіресе әдебиетінде үлкен белес жасаған «Тар жол, тайғақ кешу» атты роман-эссесін 1922 жылы бастап, 1927 жылы жеке кітап етіп шығарды. Бұл екі арада «Домбыра» (1924), «Экспресс» (1925) жинақтары мен «Ұйым және еңбек шарт — жалшылар қорғаны» (1926) атты өлең-жырын жариялады. Қазақ әдебиетінде жұмысшылар өмірін суреттеудің тырнақалдысы болған «Жер қазғандар» повесі 1927 жылы жазылса, «Тұрмыс толқынында» жинағы 1928 жылы шықты. Қазақ әдебиетінің классикалық туындысына айналған «Көкшетау» дастаны 1925 — 1928 жылдар аралығында жазылып, 1929 жылы басылды.

Өзі қолымен жасаған социалистік қоғамға «Советстан» (1925) «Альбатрос» (1933), «Социалистан» (1935) триптихын арнап, кезең қиындығын, аштықты, партияның, әсіресе, көрі райкомның жүргізіп жатқан саясатының қателігін әшкерелеген «Қызыл ат» дастанын жазды. Бұлар күрескер ақынның поэзия саласындағы толассыз еңбегіне айғақ болса, 1922 жылы жазылған «Айша» әнгімесін 1935 жылы повестке айналдыруы, қазақ интеллигенциясының республика басшылығына рухани қарсылығын суреттеген «Біздің тұрмыс» (1932 — 1934) романы және республиканың өсу белестерін баяндаған «Жемістер» атты публицистикалық повесі, сол кездегі идеологиялық қыспақ құрсауында өңделіп, толықтырылған «Тар жол, тайғақ кешудің» екінші 1936 жылғы басылымы көркем қара сөз саласындағы ірі туындылары еді.

Жаңа өмірді өрге сүйрелеген жалынды қайраткердің шығармашылық еңбегінің жиырма жылдығы 1936 жылы аталып, зор құрмет көрсетілді. Қазақ жазушыларының ішінен тұңғыш рет Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталған да Сәкен болды.

Дәуір дауылпазы туралы «Еңбекші қазақ» газетінде 1923 жылы жарияланған мақала «Жыл құсы» деп аталып, «Сәкен Сейфуллин біздің қазақ әдебиетімізде жаңа дәуірді бастап отыр. Оның шығармаларының әдебиет майданында жаңа жол көрсетіп шығуы Октябрь төңкерісімен байлаулы нәрсе. Бұл өзгерісті жұрттан бұрын сезген Сәкен. Бұл жаңа жол, жаңа пікір туғызушылардың саны әзір көп емес, бірақ түбінде жеңбекші. Жаңа жазушылардың, жаңа балапандап туып келе жатқан ақындардың бастығы — Сәкен Сейфуллин. Қазақ әдебиетінің бет алысын жаңа ағымға бұрып, жол салған» Сәкен екені ашық жазылды. Мұндай ой-пікір сол кезде басқа ақын-жазушылардың ешқайсысына айтылған емес.

Қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушы болу үшін ең алдымен табанды таным, көзқарас керек болса, екіншіден, жаңа идеяны қалың оқушыға жеткізе алатын оңтайлы түр-форма табу шарт. Жаңа мазмұнға лайықты жаңа түр табу арқылы замана образын жасап берді.

Қазақ кеңес әдебиетінің серкесі болу үшін, үшіншіден, әдебиеттің әр жанрында еңбектеніп, жоқты табуға, толымсызды толықтыруға, жетімсізді жетілдіруге тиісті, міндетті болды. Мұны да Сәкен абыроймен атқара бастаған шақта әдебиетіміздің көсегесін көгерткен Бейімбет, Мұхтар, Сәбит, Ілияс сияқты ұлы дарындар көмекке келді.

Қазақ кеңес әдебиетіне қолбасшы болу үшін, төртіншіден, жаңа бағытты қабылдайтын жас шығармашылық күштерді өсіріп, олардың идеялық-көркемдік консолидациясын жасау, ынтымақ-бірлігін күшейту шарт. Осыны да қолымен атқарған адам Сәкен. Бұл салада Сәбит Мұқанов қана Сәкенмен деңгейлес бола алады дегеннің өзінде сол Сәбиттің өзі, онан кейін Ғабит Сәкен пәтерінде жатып оқуы, әдебиетке араласуы ағайындықтың, туыстықтың, жерлес-руластықтың әсерінен емес, кеңес әдебиетіне жаңа шығармашылық күшті тәрбиелеп өсірудің, басқа ықпалдарға шалдырмаудың, жас жебелерді ұштап-қайраудың мақсатынан туған болатын.

Ол — ол ма, Бейімбет сияқты ұлы дарынды кеңестік әдебиеттің даңғылына түсіруде Сәкен әрекетінің орны бөлек. Қостанайда «Ауыл» газетінде жүрген Бейімбетті «Еңбекші қазақ» газетіне жауапты хатшылыққа алдырды. Орынборға көндікпей, біраздан кейін қайтып кеткен Бейімбетті қоярда-қоймай қайтадан шақыртып алып, қазақ әдебиетінің образдар галереясында Мырқымбайдың төрден орын алуына жағдай жасағанын естен шығармаған абзал.

Тоқалдықтан босап, қуаныш-шаттығын сыртқа шығаруға талпынған Шолпан Иманбаеваны әдебиетіміздің қызыл гүліне айналдырған, төңкеріс күндеріндегі қандыкөйлек жолдасы Сабыр Шәріповтың «Қызыл Қазақстан» журналының әр санында шашырап жатқан «Алтыбасарын» қолымен көшіріп, кітап етіп шығарған да Сәкен болатын. Өнерпаз дарындарды осылай тірнектеп жинаудың арқасында ғана 1925 жылы қазақ жазушыларының тұңғыш өнерпаздық ұйымы — ҚазАПП-ты — қазақ пролетар жазушылар ассоциациясын құрып, оған басшылық етуі айтуға ғана оңай жайлар. Сондықтан Сәкеннің қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушы екеніне күдіктене қараудың өзі күпірлік.

Қазақ әдебиеттану ғылымында «Сәкенді қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі ғана» деу тарихқа қиянат жасау. Ол «бірі» болар еді, егер Октябрьден туған қазақ кеңес әдебиетінің алғашқы іргесін онымен қатар қаласқан тағы да біреулер болса. 1919 жылға дейін бір де адам болған жоқ. Сәкен қазақтың Маяковскийі ғана емес, Максим Горькийі, яғни қазақ кеңес әдебиетінің өркендетушісі ғана емес, оны бастаушы», — деген Сәбит Мұқановтың 1936, 1957 жылдарда ағынан жарылып

айтқанын місе тұтпай, әр ауылдың жүйрігін бәйгеге қосу ниеті күшейе бастағанда Ғабит Мүсірепов «Сәкеннің қазақ әдебиеті мен қазақ кеңес мәдениетінің, жалпы халық ағарту жұмыстарының беталыс табуындағы орны ерекше. Сәкен алғашқы кезде жапа-жалғыз. Жаңа әдебиет, жаңа мәдениет дегеннің бағытын жапа-жалғыз белгілеген адамымыз. Сәкенді біз кеңес әдебиетінің негізін қалаушы деп атайтын болсақ, ең алдымен Сәкеннің сол майданды жалғыз басқарып, кеңес ұранын көтергенін ескеруіміз керек», — деп 1974 жылы тағы да бір пысықтап, нығыздағанын естен шығармаған абзал. Орынсыз о жарланғандардың қысыр ойлары тарих күресінен табыларына еш күмән болмасқа керек.

* * *

Сәкен қайраткерлігіне бір арнадан қарап, бір жүйеде баға беру дұрыс болмайды. Қазақтың мақтанышына айналған азаматтың өр тұлғасынан талай өнер үлгілері тарамданады.

Сәкен ең алдымен өзінің өмір сүрген дәуірін жырлап, оны қастерлеудің онтайлы жолдарын таба білген жанашыл ұлы ақын. Құдай берген дарынын сәулендіруге сазгерлігі едәуір демесін жасап, сал-серілігі мен саятшылығы ажарлай түскені тағы бар. Қазақ тарихындағы осы ұлы құбылысты ажарландыра, мәндендіре түскен өнерпаздықты атап-атап көрсеткен абзал.

Сәкен Сейфуллин — ірі мемлекет қайраткері. Қазақстан елдік пен азаттыққа үміттенген шағында республика басшыларының бірі болғанын, ең бір шешуші кезде жан-тәнімен жұмыс істеп, басқа елдермен халқының терезесін тең қылу жолында арпалысқанын ешкім де жоққа шығара алмайды. Ол өзінің өлең-жырларында, көркем шығармаларында ғана емес, әрбір іс-әрекетінде осы арманын жүзеге асыруға жан салды, талапталды. Оның журналистік қаламы осы мақсаттың үдесінен шығып, сөзі мен ісі бір жерден шығуына жағдай жасады.

1922 жылы аз уақыт оқу-ағарту комиссарының орынбасары болғаннан кейін, шілде айында бүкіл жаналықтың жаршысы, сөзіне еріксіз құлақ асатын партия органы — «Еңбекші қазақ» газетінің жауапты редакторы болып жүргенде, яғни желтоқсанда Қазақстан үкіметінің, яғни Қазақ АКСР Халық комиссарлары Кеңесінің төрағасы қызметіне сайланды. Осы екі міндетті 1925 жылға дейін қоса атқаруында үлкен мән бар. Төрешілдікті көздеген адам газет маңына жоламайды, оның жанып тұрған от екенін, сыр шашып қоятынын біледі. Ал Сәкен болса іс пен сөзді тұтастыру үшін, айтылған мен жазылғанның іске асуы үшін екі негізгі тұтқадан айрылмады.

Халық комиссарлары Кеңесіндегі пәрменді, өмірі бітпейтін жұмыстар бір адамға аздық қылмайтынын Сәкен өте жақсы білді. Істеліп жатқан, істелейін деп жатқан жұмыстарды, бұйрық-жарлықтарды онтайлы да дәйекті насихаттау бір адамға аздық жасамайды. Осыған қарамастан

Сәкен екі тізгінді қатар ұстап, өзінің шын азамат екенін, көздегені өзінің мансабы емес, елдің өркендеуі екенін анық танытты. Қазақтың «қолында тұрған соң қонышынан басады» деген күдікшіл ойынан шығайын деп емес, елге пайдамды тигізейін деген мақсатпен Сәкен Совнаркомдегі күндіз атқарылған мәнді істерді түнде газетке жазып отырды. Әуелгі кезде үш-төрт материал берген кезі де бар. Осы екі қызметті қоса атқарған уақытта Сәкен публицистикасының басым көпшілігі, ең аз дегенде екі жүздей (200) мақала, хабарлары жарияланды. Және олары көржерге емес, үлкен әлеуметтік, мемлекеттік мәселелерге арналды.

Мемлекет билігі қолына тигенде 1923 жылы 15 ақпанда «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деген ащылығы удай мақала жазды. Оған дейін теңдік беремін деп дуылдатқан 1917 жылдың өзі «киргиз» деген атаудан бізді құтқармағанды. Сәкен ашу-ызаға толы осы мақаласын «бүгінге шейін қазақты орыстар киргиз деп келеді, орыс патшасының төрелері, жасауылдары қазақты бір түрлі мүгелек, мақау жануар деп санап, «киргиз» дегенде бір түрлі менмендік қиянатпен, қорлаған мазакпен айтатын... Төрелердің қатындары итіне ұрысқанда «ах, ты Палқан, киргиздан да жамансын» дейтін... Қазақты қорқытқанда көзін алартып, тісін қайрап: «у, у, у, киргиз!» деп ызбарланып айтатын», — дегендерді бүгін оқудың өзі қиын. Большевизм дәуірлеп тұрғанда ауызекі айту былай тұрсын, газетке жазудың өзі қаншама қажыр-қайратты талап еткенін құдай білсін.

«Басқа жұрттан бұрын өзімізді өзіміз «киргиз» дейміз. Бұл біздің әлсіздігімізді көрсетеді» — деп алады да «Қазақстанның орталық өкіметі «киргиз» дегенді қойып, «қазақ» деген есімді қолдануға жарлық (декрет) шығару керек. «Қазақты қазақ дейік, тарихи қатені түзетейік», — деп ұсыныс жасапты 1923 жылы. Қазақ тілінде жазылған ойлар республиканың шовинист басшыларына қалай аударылып жеткізілгенін құдай білсін, үкімет бастығының ұсынысына дереу құлақ асқан партия, кеңес органдары болмай, әйтеуір Орта Азиядағы жер бөлінісінің дүмпуімен 1925 жылдың жазында, V съезде әрең дегенде тарихи атымызға ие болдық-ау. Соны көтерген Сәкеннен басқа кім болды осы кезде? Біреудің еңбегін біреуге ойланбай, білмей тана салатындардың осыдан хабары бар ма екен?

Осы стратегиялық ойдың жалғасын Сәкен көп тостырған жоқ. Партияның ұлт мәселесін алғаш және соңғы рет арнайы қараған XII съездің шешіміне арқа сүйей отырып Сәкен күні бүгінге дейін қиюы табылмай келе жатқан қазақ тілі мәселесін көтерді. 1923 жылы 9 маусымда «Кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу керек» деген атақты мақаласын жариялады. Бұл мәселені көтерерден бұрын Халық комиссарлары Кеңесінде сәуір айының ортасындағы отырыста барлау жасау мақсатымен шетін шығарғанда «Байқасайшы, Сәкен», — деп сактандырғандар да, көзін алартқандар да болған. Соны анық сезген Сәкен шамырқанып: «Қазақстанның еңбекші табы шын қатарға кірсін, өз тізгінін өзі алсын деген азамат бұл іске жан аямай кірісуі керек!» — деп талай-

лармен алакөз болды. 25 маусым күні «Кенселерде істі казак тілінде жүргізуге кірісу» деген екінші мақаласын жариялады. Газет редакторлығының керектігі осындай ғұмырлық мәселелер төңірегінен айқын көрінеді. Курс ашу, кадр даярлау, студенттерді пайдалану сияқты нақты істердің көзін көрсетіп, нобайын келтіріп, 1923 жылдың 22 қарашасында Орталық Атқару Комитетінің декретін қабылдатты. Кенседегі істерді казак тілінде жүргізу бүкіл республика көлемінде 1924 жылдың 1 шілдесінен басталатын болды. «Бұрынғы және қазіргі үкіметтердің саяси тарихында мұндай айрықша мәні бар шара болып көрген емес», — деп қуанған Сәкен игілікті істің бірден қарқын алып кетуіне кедергі жасамақ жағымпаз төресымақты кездестіре берген соң, «Біздің казак коммунистерінің кейбіреуі казак тілі туралы қатты кірісуге: «біреу ұлтшыл деп айтады...» — деп бой тартады. Бірақ бұл — қулық, бұл — коммунистік қылық емес, ол — жарамсақтық, жағымпаздық. Кейбір сасық, жалмауыз демагог өзін «жақсы коммунист екен» деп айтсын деп, казак тілін кіргіземін деп жүрген белсенді адамдарды «анау ұлтшыл, мынау ұлтшыл» дер, одан қымсынбай, айылын жинамай іске кірісе беру керектігін айтып 9 мақала жазды. Совнарком тарапынан бұйрық беріп, қолынан келгеннің бәрін жасады. Не керек... өз тіліміз өзімізге бұйырмай әлі келе жатырмыз ғой.

Сәкеннен кейін үкімет басына келген Н. Нұрмаков тұсында мекемелерді жергіліктендіру науқаны жайындағы аз-мұз талпыныс аштық әлегіне ұшырады. Содан кейін бірде-бір үкімет басшысы казак тілінде іс жүргізу былай тұрсын, қазақша сөйлеуден қалды, тіл мәселесіне араласпай, үн-түнсіз кеткендер қаншама!

Сәкеннің мемлекет қайраткері ретінде бұдан кейін айрықша қайрат-күш жұмсаған саласы — оқу-ағарту майданы. «Қазаққа оқу бұрын бір мәртебе керек болса, енді мың мәртебе керек. Оқусыз қазақтың болашақтағы күні қараң. Енді бір жиырма жылдың ішінде қазақ өнерлі халықтардың қатарына қосылуы керек» деген түбегейлі бағдарламасы бар Сәкен Сейфуллин өзі үкімет басында отырғанда республиканың жарытымсыз бюджетінің тең жарымын оқу-ағарту саласына бөліп, Өлкелік партия комитетінен ескерту алған кезі де болды. Соған қарамастан астымдағы орындығымнан айырылып қалам-ау деместен, жер-жерлерде мектептер аштырып, кеңес үкіметіне көңілі толмай қырын қарап жүрген оқығандарды ағарту майданына тартып, игілікті іске араласқандарды қолдап, демеп, газет-журналдарға жазды. Оқу орындарының жатақханасына барып, асханадағы тағамдарының жұғымдылығына дейін назар аударып, шетелдер мен Мәскеу-Питерге, өнерлі қалаларға топ-тобымен қазақ жастарын оқуға алдыртып, ақшадай көмек беріп, «Қазақ оқушы жастарының жерлестігі» ұйымдастырған кездесулерге барып, сөз сөйлеп, тарыққандарына қаражат тауып бергені — айтып тауыса алмайтын хикая. Оны мына жанашыр сөзінен аңғаруға әбден болады.

«Елдің атқа мінген бастықтары оқу ісіне қарамай кетсе, ел балалары оқусыз жүрсе, атқа мінген ел адамдарының мойнына қазақтың келешек жас буынының мың лағнаты артылады. Көңілінде азырақ адамдықтың санлауы бар әр қазақтың, әр азаматтың бір көзі оқу ісінде болып, соған қолынан келген жәрдемін тигізіп отыруы мойнына артылған зор парыз.

Ісінмен, күшінмен, тілінмен болса да оқу ісіне жәрдем қылмасаң — кейінгі жас буынның қолы жағанда кетеді», — деп шамырқанған Сәкеннің жан айғайын «Еңбекші қазақ» газеті қолында болмаса, елге жеткізе алар ма еді?! Міне, екі тізгіннің бір қолда болуының пайдасы осы.

Сәкен — үлкен қоғам қайраткері. Бұл жарлықсыз, мандатсыз берілетін атақ. Халық оған лайық деген азаматын ғана аспанға көтереді, махаббатына бөлейді, қадірлейді. Осының бәрі бір Сәкеннің тұлғасынан табылуы тарихта өте сирек кездесетін бақытты сәт. Міне, осы қасиеттер Сәкенді басқа қайраткерлерден даралап, тарих бетінен жарқырап көрінуіне мүмкіндік берді.

Коммунист, интернационалист бола жүріп ұлтшыл, ұлтжанды болу мүмкін бе? Әбден мүмкін! Ол үшін ел-жұрт тілеуін шын тілеу, арман-мұратын арнау, қасықтай қанын, шыбындай жанын беруге бел байлау керек.

Алдын ала жасалатын бір ескертпе: біз кеңес заманында Сәкеннің қызылдығын, большевиктігін бадырайта көрсетуге айрықша құмар болдық. «Анау-мынау еркелігін» төңкерісшілдігінің құрбандығына шалдық. Сөйтіп, біздің көз алдымызда «Қызыл сұңқар» көк аспанға еркін самғады, титығы қалмай, арқасы жауыр болған «Қызыл атымыз» бәйгенін алдын бермеді. Бұған бүкіл ел болып, жұрт болып қол соқтық, қуандық және сендік. Сонда Сәкеннің ішкі дүниесінде алай-дүлей борасындар жүріп, дауыл-құйындар соғып жатқаны ескерусіз қалды. Оны ескерейік десек партия ұнатпайды, әбден ендеп кеткен идеология теріс қарады. Амалсыздан аузымызды жаптық, тілімізді байладық. Әйтпесе Сәкеннің көңіл күйі, түсінік-танымы болып жатқан құбылыстарға барлық кезде бірдей бола бермегенін оқыдық, білдік, сездік. Енді осыған сабырмен бір қарайықшы, мүмкін, біз айтпай-жазбай келгендеріміздің ішінде кеше де, бүгін де өтпелі заманға тап болған қазақ халқына, оның ойлы азаматтарына айтар ғибраты, елге еңбек етудің үлгі-өнегесі болар. Соларды санамыздан сараптай өткізсек, мөлдір қайнардан сусындап, шөліміз қанар.

* * *

Ұлтын, халқын, елі-жұртын, ата-анасын сүймейтін пенде болмайды. Бұл жөніндегі түсінік әр түрлі аталғанмен саяр жері біреу-ақ, ол — ұлтжандылық, патриотизм.

«Айкап» журналының материалдары таяуда жеке кітап болып шықты. Бұрын оқығандарымды қайтадан пысықтап оқып келе жатқанымда Сәкеннің «Туған жерім — өз елім» (Шетте жүргенде) деген (№ II.1914) өлеңінің соңғы екі жолы: «Сөйткен жерге хахол келіп орнады, Арман-

да боп, жылай-жылай қалғаным», – дегенін оқып, «шошып» кеттім демей-ақ қояйын, көптен бері ойлап жүрген, яғни Сәкеннің ұлтжандылығы жөнінде жазсам-ау деп жүрген ойыма қамшы болды. Бұл өленді Сәкен өзі көзі тірісінде шыққан кітаптарына қосуды «ұмытып кеткен» сияқты, ал 1960 жылы шығармаларының 2-томының 271-бетінде «Жаңадан табылған өлеңдері» деп жарияланғанда әлгі екі жол түгіл, сондай ойға алып келетін бір шумақ алынып қалыпты. Оны істегендер 60-жылдардағы лито не редактор, редколлегия болуы ғажап емес. Қалай болғанда да Сәкеннің атамекенге арнаған жырындағы:

Сағынып, Нұра, мен келдім,
Бұрынғы иен-байғұсын.
Айрылған сенен көп елдің
Жатырсың көрмей қайғысың, —

деген шумақ бүгінгі оқушыға жетпей қалған. Бұл шумақтар, сөз жоқ, Міржақып Дулатовтың «Оян қазағындағы» пікірлерден бастау алғаны сөзсіз.

Себебі жер мәселесі — туған елдің тағдыры — ХХ ғасыр басындағы әдебиетіміздің мәнді тақырыбы ғана емес, елдік пен ерліктің, тірлік пен болашақтың ең үлкен проблемасы болғаны белгілі.

Сәкеннің демократиялық көзқарасы 1914 жылдан бастап көріне бастаған-ды. «Бірлік» қауымын құрып, оның сол қанатын басқарған уақытта Шаймерден Әлжанов екеуінің «егер восстание бола қалса, казак халқы орыстың шаруа-жұмысшыларымен бірге боларына кәміл сенеміз», — деулері өшейінгі сөз емес екенін кейінгі өмір жолдары айқын көрсетті. Солай бола тұрса да Сәкенді бірден төңкерісшіл ете салу орынды бола қоймас.

Сәкен қалай болғанда да Омбыдан ілгерішіл ой-тілекпен, жұрттың бәрін «теп-тегіс бірдей қылсам» деген игі мұратпен оралды. Ол түсініктен 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы кезінде де безіне алмады. «Толқын» өлеңі оған дәлел. «Қазақ» газетін шығарып жатқан ағаларына алаңдаған, «шіркін, казак жастары солдатқа барып, әскердің өнерін үйреніп келіп, мылтықпен патшаға қарсы тұрғанда жақсы болар еді-ау», — деп ойлап, Ахмет, Әлихан, Міржақыптардың «Ашық хатында» айтылған пікірге ден қойған сөті де жоқ емес. Сәкеннің ізін баққан қызылкөздер «С. Сейфуллин в своей книге «Тяжелый путь, трудный переход» совершенно неправильно оценивает восстание 1916 года и неправильно излагает позицию националистической интеллигенции и казахского байства — он по существу оправдывает их позицию» («Большевик Казахстана» 1932, №5, 21-бет), — деп 1932 жылы айыптаған болатын. 1917 жылғы жалпы казак съездерінің шешімдеріне жалтақтап қарайлағаны да ұлттық таным-біліктің, алаш ағаларының төңірегінен шыға алмай жүргендігін көрсетеді.

1916 жылғы қозғалысқа белсене араласа алмағанына іштей күпті, халық алдында кінәлы адамдай сезініп жүрген Сәкен Ақпан төңкерісінде «қуантуға ел-жұртты, асығып тез аттанады» да, Ақмолаға келіп саясаттың мыс қазанына күмп беріп түсіп кетеді.

Алаш қозғалысының көсемі Ә.Бөкейхановтың Ақпан күндерінде «еккен де жоқ, сепкен де жоқ қазақ халқы бостаншылыққа ортақ болып отырмыз. Біз қазіргі әділ үкімет, азат Россиямен бір тілекте, бір кемедеміз. Кемедегінің жаны бір. Тілек бірге болған соң, тірі болсақ бір төбеде, өлсек бір шұқырда болуымыз керек» (Ә.Бөкейханов. Шығармалары. 235-бет) дегені бұрыннан іштей де, сырттай да, әсіресе төре тұқымынан шыққандығын ұнатпай жүрген Сәкенді қатты шошындырып, іргесін аулақ салу қажеттігін аңғартты. Осы кездегі толып жатқан оқиғалар Сәкенді солшылдандыра берді. Қазан төңкерісі күндерінде «Кел жігіттер» өленін жазып, «кедейден топ жасайык!» деген идеяның жаршысына айналды. Коммунистік партияға кірді, совдептің бар өрекетіне араласып, оқу комиссары болды.

Кеңестердің бірінші құрылтайында Ә. Жангелдин бастаған 20 шақты большевиктердің құрамында болып, алашшылдардың мандатын жоймақ болғандары, КирЦИК президиумы мүшесі болып сайлануы, қазақ баспасының алғашқы уығын қадауы, «Үшқын» газетін «Енбекші қазаққа» айналдыруы, Семей мен Ақмола облыстарын Қазақ АКСР-ына қосатын төтенше комиссияда болуы, В. И. Ленин мен М.И. Калининнің он қабақтарын көріп, қазақ жеріне қызыққан Сибревком ниетін тоқтату процесіне қатысуы Сәкеннің кеңесшіл болғандығын мықтап дәлелдейді.

Қып-қызыл коммунист болған Сәкен қай жерде, қашан өз ұлтына, қазаққа жаны ашыпты, ұлтжандылығын көрсетіпті, жіліктің майлы басын интернационализм туы астында отырып қалай ыңғайлапты дегенге келер болсақ, Сәкен ыңғайы келген тұста қазаққа бұра білгендігін талай іс-қимылынан анық көреміз. «Ойпырым-ай қу НЭП, қойдың ғой жеп», — деп жана экономика саясатына қарсы шығуы жалпылық сипатта болса, онда «жер-жердегі мекемелер хәм Қазақстанның бас мекемелері қолындағы барлық қаражаттың қақ жартысын (50 пайызын) оқу ісіне жұмсау керек!» — деп бұйрық беруі, партия мен өкімет тұлған тұтып жатқанда Ахмет Байтұрсыновтың елу жылдығының салтанатты жиналысын өзі ашып, екі мақала жазуы, алаштың көсемін ардақтап жатырсын деп әсіретөңкерісшілдердің шаптыққандарына пысықырып та қарамай, «Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін, шын ұлтшыл», — деп газетке жазып, құрмет көрсетуінің өзі Сәкеннің түпкі пиғылынан хабар берсе керек.

Коммунистік пердені жамылған шовинистер шет аймақтарда, әсіресе Қазақстан мен Түркістанда әрбір ой-пікірден, аттаған қадамдардан ұлтшылдық ниет тауып, Мәскеуді пантүркизммен, панисламизммен әдейі қорқытып жатты. «Издавались антимарксистские, национа-

листические по духу брошюры С. Садвакасова. Глубоко ошибочным были отдельные опубликованные в печати произведения С. Сейфуллина. Ошибки в произведениях Сейфуллина имели серьезный политический характер и могли быть использованы во вред нам нашими врагами», — дегендер Сәкеннің 1922 жылғы «Азия (Еуропаға)», Троцкийге арнаған «Қара бүркіт» өлендеріне байланысты айтылып, III партия конференциясында Мәскеу өкілі Е. Ярославскийдің аузымен айтылды. Оны өзіміздің белсенді апамыз А. Оразбаева анық қоллады. Олардың пікіріне қосылмаған он төрт «Киргизские коммунисты категорически протестуют против предъявляемых им обвинений в национализме», — деп конференция үстінде мәлімдеме жасады. Сәкен конференция өтісімен «Қазақты казак дейік, қатені түзетейік», кенсе істерін казак тілінде жүргізейік деген айбынды да ұлтжанды науқандарға жел беріп, басшы болды.

Идея айту да онай емес, ал сол ауыздан шыққанды іске айналдырудың қиындығына келгенде Сәкендей табанды, бір сөзді азаматтардың көрген тақсиреті аз болмағаны белгілі. Елге, халыққа деген жанашырлық тек «ұлтшылдықтың» төңірегінде қалып қоймайды екен. Орыс отаршылдарының мұсылман қозғалысынан өлердей қорқып, шошынуының ар жағында пантүркізм, панисламизм, паназиятизм түтіні жатады дегені белгілі дәрежеде шындықпен түтіндес болатынын Сәкен ізденістерінен анық байқаймыз.

Оған Сәкен әдейі барды десек орынсыздау болар, өмір толқынының өзі осы жолға түсіріп, таным-білігін көрсетуді қажет еткенде Сәкен іркілмей сілтеді. «Түріктің бұрынғы ерлері Азияға, Африкаға, Еуропаға, яғни дүниенің көп жеріне түрік жұртының дәуірін жүргізді. Түрік жұртының дәулеті шалқыды. Түрік елі жан-жағына құлашын жайып, қолын артты. Түрік жұрты айбынды ел болды» (31 қазан, 1922 жыл), — деп кешегі тарихты көлденең тартып, бүгінгі Түрік республикасы орнардан бір жыл бұрын жазған болатын. Тарихпен жігерлендіру мақсатын көздеген-ді.

«Басшысыз үйді қонағы билейді», «Қырық уыс топырақ», «Жыландар басын көтерді», «Жыландар шаға бастады», «Түркияның жайы» деген публицистикасында Сәкен ер түріктің өткенін кім көрінгенге бүгін таптатып отырған ездердің істерін әшкерелей отырып, Мұстафа Кемелдің ерлігін басқаларға үлгі етеді. «Түркия тарихы жанадан басталды. Жалпы адамзаттың бақыты — бауырмалдық тұрмысқа Түркияның еңбекші табы жетпек. Әрине, жол қиын, жүк ауыр, жол бойы, әр асуда әр түрлі ит үре бермек, оған аландамай алға тарта беріндер, бауырлар», — деп тілек қосады.

Әрине, Түркияге арналған мақалалардан түрікшілдік туындамайды, алайда оның ішкі динамикасы, түпкі пиғылы, ой-ниеті көп жайды аңғартары сөзсіз. Түрікшілдік идея, оның үстіне Сәкеннің түрікшілдігі тек Түркияге деген көзқараспен, жазған мақалаларымен өлшенбейді.

Бірақ тарихи оқиғалардың тоғысуы сол кезде Түркияге байланысты шоғырланғаны, түрікшілдік идеяның шарықтап көтерілуіне себепші болғаны өтірік емес. Тұрар Рысқұлов 1920 жылы біртұтас кенестік түркі республикалары федерациясын құру жөніндегі ұсынысын айтқанда, Мәскеу шошып кетіп, И. В. Сталиннің орынбасары қызметіне шақырылып алып, тұншықтырғаны белгілі. Ал ақындық шабытпен Мағжан мен Сәкеннің түрік елі жана жолға түсіп жатқанда талай шығармалар жазғаны рас.

Сәкен 1922 жылдың желтоқсанында Халық комиссарлары Кеңесінің төрағасы болып сайланды. Ақын, журналист Сәкен енді ресми төраға ретінде ой-пікірді өлшеп айтуға тиіс болды. Бұрынғыдай еркін сілтеуге болмайтынын сезгенмен, шабыт қысқан шақта қалам ұстаудан тартынбады. Және «Еңбекші қазақ» газетінің жауапты редакторлығын қоса атқаруы бұған себепші әрі демесін болды. Сәкенді «паназиялықпен» айыптауға негіз болған «Азия (Еуропаға)» өлеңі 1922 жылы 10 маусымда жазылып, 10 шілдеде жарияланды. Онда дүниені жалмап бара жатқан Еуропа империалистерінің зұлымдығын әшкерелеп, адамшылық жолына түсуге шақырғанда:

Тазартуға дүниенің ластығын,
Жібітуге жүрегінің тастығын —
Семитімнің көп ұрпағын тағы да
Жұмсадым мен Маркс қылып бастығын, —

деп мейірімділікке үндейді. Бірақ империалистер өзінің тойымсыз пиғылынан айнымайтынын көрген соң:

Тындамасан бұл жалынған сөзімді,
Түсінбесең, пан ғып ұстап өзінді,
«Күшпен үйрет мынаны» деп жұмсармын
Монғұлымды — қиғаш садақ көзімді —

деп қорқытады. Әрине, бұл өлең марксизм-ленинизм қағидасына үйлеспейтінін Е. Ярославский 1923 жылы III партконференцияда айтып, Сәкеннің ұлтшылдығының негізінде «паназиялық» пиғыл жатыр деп айыптаған болатын.

Сәкеннің бұл өлеңі Мағжанның «Пайғамбар», «Күншығыс» топтамасымен үндеседі, себебі Еуропа империалистерін әшкерелеуге келгенде екеуі де жантүршігерлік қиястық пен жауыздықты көзге елестете келіп, Мағжанның:

Қисық көзді Күншығыс
Болсын соңғы бұл жүріс.
Күнбатысқа жүрелік
Желкілдеген туменен,

Жер күніренткен шуменен
Каласына кірелік, —

деген айбарынан аңғарылып, үндестік тауып жатады.

Халықаралық тақырыпқа бару және оны есте қаларлықтай суреттеу сол кездегі қазақ поэзиясына биік өре сыйлағандығын енді ашық айтуымыз керек.

Сәкеннің «Қара бүркіт» өлеңі ептеп түсіндіруді қажет етеді. «Азия (Еуропаға)» ғана емес, «Қара бүркіт» өлеңі де Сәкенді «коммунистік жолдан» шығып бара жатыр деушілерге дәлел болғанына мән бере қарасақ, ұлтшылдық пен түрікшілдіктің бірлігін аңғарамыз да, кімнің не үшін күрескенін жазбай танимыз.

Өмірде айбынды азамат болудың жөні басқа және қиын. 1922 жылы Сәкен «Қара бүркіт» өлеңін Арыстан (Лев) Дәуітұлы (Давыдович) Троцкийге арнағаны үшін көрмегені мен естімегені аз. Шығарманың идеялық арқауы «Азияға» өте ұқсас, тіпті бірін-бірі толықтырып та жатады.

Ол көрді Азияны мұнар басқан,
Ол көрді Еуропаны сұмдығы асқан.
Борсықтай дүниені сора бермек
Бұл күнде қу Еуропа жанталасқан, —

деген шумакқа Сәкен «Гаага, Лозанна деген қалаларда биыл Еуропаның қазіргі жалмауыз, сұм, сұғанақ үкіметтері Азия-Күншығыс халықтарын сыпайылап, тірідей қалай жұтып қоямыз деп кенескен», — деген сияқты түсіндірме беріп, онан әрі тұздықтай түседі. Бұл ой Түркия жайында жазған публицистикасында айқын айтылып, езілген елдердің, оның ішінде Азия мен Түріктің жоғын жоқтаушы болғанын жасырмайды.

«Алтай» деген өлеңінде Сәкен:

Бүркіттей отырсам мен келіп қонып
Айнала дүниені көзбен шолып.
Санқылдап Азияға салсам ұран
Жиналса қызыл ерлер лек-лек болып, —

десе, Мағжан:

Қырағы Тянь-Шанымен Памир, Алай,
Күтеді көптен сені қарай-қарай.
Кене мен Абылайдың жолын қумай
Жапанда жайылудың мәні қалай?! —

деп ішке тартса, Илияс Жансүгіров:

Сол тұманнан шыға алмай,
Жүрегі жара, көзі — көл,
Гималай сорлы, сор мандай... —

дегенді ашық айтады. Қазақ поэзиясында шетел тақырыбы Азияның жоғын жоқтау арқылы келгенін көреміз. Коммунистер өлердей шошитын және басқаларға құбыжық етіп көрсететін паназиялық, пантүркілік, ұлтшылдық дегендер өмір шындығына оранып, оп-онай өлеңге айналып, әдебиетті өркендете түсетін арна болғандығын енді көрмеуге болмайды.

Өзінді өзін сыйласан ғана өзгеге қадірлі боласын. Ұлтынды сүймей мұратқа жете алмайсын. Мұратыңа жету үшін ұлы идеялардың аясында өзіңнің елдігінді, ұлтыңның мақсатын қаймықпай ашық айтып, басқалармен тең сөйлесе білсең ғана еленесің, құрметтелесің. Сонда әлемдік, азиялық, түркілік, ұлттық түсініктер тұтастық табады, авторлары қаншама қияс сөзге қалғанмен ел-жұрт алдында абыройлы бола түседі.

Сәкеннің қоғамдық қайраткерлігінде ұлтжандылық пен құлаштылық ұштасып жатқанын көрмеу, әйтеуір большевик болған соң не тындырды дейсің деп сырттай тон пішіп, ғайбаттау орынды болмақ емес. Қоғам қайраткерінің айтқандары еленбей жатуы жиі кездескенмен халықты, елді саналандыру, желпіндіру, жігерлендіру үшін пайдасы зор. Соны біз С.Сейфуллиннің сегіз қырлы, бір сырлы алып тұлғасынан табамыз, пәрменді де парасатты қайраткерлігінен көреміз, осындай азаматымыздың болғанына қуанамыз.

Осыншама үлкен қадір-қасиет пен атак-даңқты өмір өткелдерінде аударып-төңкеріп алмай өтуіне Сәкеннің кісілік сипаттары, әсіресе өтірік айта білмеуі, кіршіксіз адалдығы, қандай күйге түссе де өкінбейтін табандылығы, бір сөзбен айтқанда, кімді болса да сүйсіндіретін арлы азаматтығы себепші болды.

Сәкен өзінің қарақан басының бақ-дәрежесі үшін емес, елді өркендету қамында жүргенде артық-кем сілтегені аз емес, әсіресе таптық позиция, лениндік идея, кедей теңдігі дегенге имандай сеніп, ойланбай өрекіпген тұсы да бар. Сәкеннің тарих алдында кінәсы бар болса, ең үлкені — большевиктік ұранға құлай берілуі, иман деп тапқаннан табан аудармауы, көз жазбауы, алданып қалмаймын ба деп бір сәтке ойланбауы деуге болады.

Осы принцип Сәкенді өмірдің асу белдерінде бірде сүріндіріп, бірде жарқыратып көрсетіп отырды. Тіпті өзі орнатқан кеңес өкіметі 1937 жылы өзіне ауыз салғанда да бір сәтке шүбәланбауы ғажап. Сенім күшінің бақыт та, сор да болатыны рас болса, онда Сәкен трагедиясы осында.

Қазан төңкерісі қазақ зиялыларын екіге бөлді. Азы — революцияны қолдады, көбі — ұнатпады. Ақпан төңкерісі берген шолақ бостандықты зорлықпен тартып алған Қазан төңкерісінен жақсылық күтуге болмайды деп білгендер аз болмады. Осы үлкен объективті түсінік уақыт өте келе нақты сипат алып, идеологиялық айтыс-тартысқа ұласты. Ал-

ғашқы сәтте төңкерісшіл зиялылар аз болғанымен, кеңес өкіметі мен коммунистік партияның тікелей қолдауымен өсіп-жетіле берді. Газет-журнал беттері алашшыл «ұлтшыл-байшылдар» мен төңкерісшіл, тапшыл, кеңесшілдердің айтысына толып, 20-жылдар тартыспен өтті. Бірін-бірі мінеу, сынау, о жарлана пікір айтуда кенделік болған емес.

Қазан төңкерісінің қазақ еліне, кедей-кепшікке әкеле жатқан жаңалықтарын Сәкен жатсынған жоқ, қайта қуана қарсы алды. Оған өзі әр тұста дем беріп те отырды, халыққа сор болады деп ойлаған емес. Көргенін, білгенін анық, ашық айтып-жазуды және іске асыруды парыз санады. Алдындағы ағаларын қаншама аяулы, ардақты, құрметті дегісі келсе де Сәкен «Тар жол, тайғақ кешуде» тарихи шындық шеңберінен шығып кете алмады. Өтпелі дәуірге кез болған қазақ зиялыларының тарих шарайнасынан қалай көрінерін ойламай, көрген-білгенін, естігенін нақты деректерге арқа сүйей отырып жазды. Алаш азаматтарының көзі тірі кезінде, нақты деректерге сүйене отырып жазды. Бір ғажабы, кітапта суреттелген қайраткерлердің бірде-біреуі қарсы шықпады. Сәкен олардың ұрпағы өсіп-жетілетінін білмеді емес, білді, бірақ шындық қуатына сенді. Тарих сотынан қорықпады.

* * *

Сәкеннің өзімен қатарлас, қанаттас болған қоғам және мемлекет қайраткерлерінен бір өзгешілігі — оның ұлы ақындығы. Ал ақындығының ең мәнді сыры — жанашыл реформаторлығында. Жанашылдықтың ең негізгі арнасы — өзі өмір сүрген заманның образын жасауында. Қай ақын-жазушы болса да өз заманының бейнесін жасауға талаптанады, ұмтылады, бірақ ондай бақыт ілуде біреудің ғана мандайына жазылады.

Абайдан басталған жанашылдық рухы ХХ ғасырдағы қазақ ақындарының ішінде Мағжанда бейнешілдікке ойысып, сөз құдіретін асқақтату жағынан көп көрінсе, сыртқы түр мен екпінді ырғақ арқылы тоникалық өлеңге іш тарту Сәкенде мейлінше анық байқалды. Жаңа мақам іздеген уақытта Сәкен дәстүр шарттылығына онша бағына бермеген. Бұл жолда тамаша табысқа жеткенімен, орынсыз о жарланған тұста омакаса құлап, ерінен ауып қалғанын, қазақтың өлең өрнегіне зорлық жасап, төсегін жыртқанын да көреміз. Сәкен жасаған өлең өрнектері Абаймен деңгейлес болмағанымен, реформаторлық рухтары жақын екендігі сөзсіз.

Абай ағартушы-демократтық бағытқа ден қойғанда ескі арна арқылы жаңалық аша қояйын деген жоқ. Сондықтан ол бұрынғы дәстүрлі машықтар мен мақамдарды, терме мен толғауларды өзгерте, іштей түзете, кейде қирата бұтарлады. Е. Ысмайылов, З. Шашкин, С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, З. Ахметов тұжырымдауындағы Абай жасаған түрлердің көбі осындай төңкерісшілдіктің жеңісі екенін аңғарамыз.

Осы рух кезі келгенде, уақыты туғанда кеңес әдебиетінің серкесі болған Сәкенге дарыды, жұқты. Дәуір төңкерісі, қиын өткелдер оп-онай

өте салмады. Ол ойға да, ниетке де, өлеңге де өзінің табын салып, ою-өрнегіне талай жаңалықтар әкелді. Осы процесс Сәкен өнерпаздығында алабөтен болғандықтан, ол ұлы жанашыл болып танылып, қазақ кенес поэзиясында ұзақ уақыт серкелік жасады.

Абаймен табактас, рухтас еткен өлең өрнегіне келсек, онда Сәкеннің атақты «Советстан» түрін алдымен ауызға алу шарт. Өйткені ол Сәкеннің ілгерінді-кейінгі ізденістерінің қорытындысы, қазақ поэзиясындағы жанашылдықтың үлгісі. Абайдың «Сегіз аяғы» сияқты өнегелі өрім, талай акындар еліктеп, пайдаланған өрнек.

Талай ғасырдан бері әдебиетіміздің қайнар бұлағы, өркендер арнасы болып келген поэзия жана дәуірде соны сипат алып, кәсіпқой поэзияның образ жасау жолына түскен уақытта әркілі көркемдік тәсілдер тоғыса келіп, С. Сейфуллин шығармашылығында өмір шындығы өршіл романтика арқылы жарқырай көрінді.

«Ақырды асау — жанғырды дала, тулады, орғыды асау — дүбірлеп күңіренді дала... Көкіректі кернеп, кең даланы күңіrentіп, қатты айғайлап ән салдым. Әніме қосылды кең дала, аккумуля, қазды шалқар көл, камысты, құрақты көк өзен. Қосылды бәрі шуласып, қосылды бәрі шаттанып», — деген асқак романтика алып екпінмен орнап келе жатқан жаңа өмірдің адуындығын аңғартқандай. Сондықтан Асау тұлпар аумалы-төкпелі заманды бейнелеуге жарайтын образ болды.

Бұл образда біріне-бірі сабақтасып, іштей қабысып жатқан екі жайт бар. Бірі — тұлпар қазақ әдебиетінде ерекше қастерленгендіктен, оның дәстүрлік сипаты қалын. Сәкен Асау тұлпарды жырлағанда қазақ халқының таным-білігінен алыстамай, дәстүрлі теңеуді пайдалану арқылы елдің көркемдік танымына әсер ету мақсатын көздеді. Сондықтан да халық Асау тұлпарды жатсынбады. Екіншіден, Сәкен толғамында тұлпардың тек сыртқы түрі ғана сақталып, ішкі мазмұны, көздеген мақсаты, мінез-құлқы, іс-әрекеті мүлде жаңаша суреттелді. Осы тұрғыдан алғанда қазақ поэзиясында Сәкен сiнiре бастаған жаналық, жанашылдық әуелінде ескі дәстүрге сыйымды болып, соның бесігінде ер жетіп, заманға лайық жаңа түр керек екендігін анық аңғартты. Соның нәтижесінде Асау тұлпар жаңа өмірдің апалаң-топаланы мен ізденісіне сай табылған романтикалық астары қалың образ болды.

Сәкен 20-жылдардың ортасына қарай замана ағымына орай кара айғыр — отарбаны ауызға ала бастады. Паровозды — кара айғырға теңеу арқылы Сәкен «дайындық жұмыстарын» жүргізіп, оқушының поэтикалық түсінігін келесі жаңа образға бейімдеді. Соның нәтижесінде «Біздің тұрмыс — экспресс», — деп жар салуға мүмкіндік алды.

Бұрын атым — тұлпар еді бәйге көк,
Енді, міне, поезд болды, тұлпар жоқ.
Ұзақ жолға!
Тұлпар қол ма?

Мейлі жорға!

Тұлпар міну — Сарыарқада жүрсен тек. —

деген түйінге мықтап бекіді. Негізі жана қалана бастаған өмірдің бейнесін осылай суреттеу, тілейік мейлі, тілемейік мейлі, қазақ әдебиетінің сол кездегі дамуының зор табысы болды және өмір шындығы көркемдік тәжірибеде романтикалық арна тауып, осылайша канаттанды. Орныкпаған, әлі де талай өзгерістерге кезігетін заманның негізгі бағытын айқындауда Сәкеннің романтикалық леппен, публицистикалық сазбен жазған «Советстаны» жанашылдықтың асқар асуы болуы осыдан.

Өзінің шырмау биігіне көтерілген реформаторлық рух «Советстан» өрнегіне дейін талай ізденістерді артқа салған болатын. Әдетте басқалар үлгі тұтатын жана түрдің дүниеге келуі ақынның шабытын талай камшылатып, талай эксперименттер жасатып, біртіндеп шындалып туады.

Қазақ поэзиясының дәстүрлі он бір, жеті және аралас буынды өлеңдері ұлы Абайдан кейін құбыла молаюы Сәкен тұсында мейлінше күшейе түсті. Өйткені қазақтың ақындық аспанында Мағжан, Ілияс, Бейімбет, Сәбит сынды сәйгүліктердің бәсеке жарысы айқын естіліп жатты және жана заманның дауылы, толқын-ырғағы өлең өрнегіне жаңалық әкелмеске шараларын қалдырмады. Жана мазмұн жана түрді қажетсінді, талап етті.

Сәкен поэзиясында силлабиканың шарты сақталғанмен, тоникаға іш тарту басым. Ұйқастан туатын ырғақты интонациялық екпінмен жеткізу — қазақ поэзиясына сіңе бастаған жаңалықтың нышаны, силлабикалық өлеңге тоника элементтерінің ене бастауы еді. Абай мұны білдіртпей, сездірмей жүзеге асырса, Сәкен осы принципті «Советстанда» әбден орнықтырып, қазақ өлең өрнегінде бұрын кездеспеген жана түр жасады.

Замана бейнесін жасау мақсатына ден қойған автор көбіне жеделдікті, екпінділікті, өзгеріс-құбылысты беру үшін ойды төгіп-төгіп, бастырмалатып айту замана динамикасына сай келетінін анық ұққан. «Ақырды асау, жаңғырды дала» деген сияқты қимылды тездете түсуге мүмкіндік беретін мақамды көп қолданды. Қазақ өлеңдерінің негізгі құрылысы ән-әуенге, саз ырғағына бейімделгендіктен, интонациялық принцип көбіне тақпақтап, түйіп-түйіп айтуға іш тартып тұрады.

Зырла, экспресс, үш, зырла!

Жұлдыздай ақ, құлдыра!

Құйындай құтыр, бұлдырла!

Аямай жүгір бәрін де! —

деген өлеңінің бар динамикасы дауыс екпініне құрылады да, өлең ұйқасы екінші қатарға көшіріліп, айтар ой ақырғы жол өзгешелігінен табылып жатады.